

ZMENY DEMOGRAFICKÉHO SPRÁVANIA NA SLOVENSKU PO R. 1990 PODĽA OKRESOV

Karol Pastor, FMFI UK Bratislava, FH TU Trnava

1. Populačný vývoj v SR v kontexte druhej demografickej revolúcie

Že demografické správanie je silne ovplyvnené politickým systémom, je známe, i keď mechanizmus tejto závislosti doteraz nie je dostatočne vysvetlený. Preto neprekvapuje, že po politických zmenách v r. 1989 dochádza v celej postkomunistickej východnej Európe aj k zmenám demografického správania. Napriek osobitostiam každej krajiny, podstatné znaky sú spoločné. Tak aj na Slovensku významne klesla pôrodnosť, potratovosť a sobášnosť, vzrástla a stále vzrástá rozvodovosť, podiel mimomanželsky narodených, užívanie antikoncepcie, a menia sa zaužívané vzorce demografického správania (Tabuľka 1). Doterajší priebeh akoby potvrdzoval tézu o druhej demografickej revolúcii ako zákonitej fáze vývoja všetkých vyspelých populácií.

Tabuľka 1. Vybrané demografické ukazovatele, SR 1985 - 2000.

rok	živonarod.	um.potraty	ž.antikonc.	sobáše	rozvody	rozvody	narod.
	na 1000 obyvateľov					na 100 sob.	mimo manž. na 100 nar.
1985	17,47	7,03	33,62	7,5	1,51	20,04	6,54
1986	16,78	7,82	33,96	7,4	1,60	21,71	6,82
1987	16,08	9,51	35,05	7,4	1,62	22,10	7,02
1988	15,85	9,71	35,48	7,1	1,57	22,06	6,77
1989	15,18	9,21	33,57	6,9	1,57	22,74	7,16
1990	15,10	9,14	32,34	7,6	1,67	21,93	7,56
1991	14,87	8,69	30,71	6,2	1,50	24,12	8,90
1992	14,07	8,03	31,07	6,4	1,52	23,78	9,70
1993	13,76	7,29	34,16	5,8	1,53	26,46	10,50
1994	12,41	6,52	35,54	5,3	1,62	30,78	11,71
1995	11,45	5,48	41,88	5,1	1,67	32,66	12,61
1996	11,19	4,68	35,25	5,1	1,75	34,21	14,02
1997	10,98	4,15	43,03	5,2	1,70	32,69	15,04
1998	10,69	3,92	52,39	5,1	1,73	33,87	15,26
1999	10,42	3,70	58,42	5,1	1,79	35,35	16,79
2000	10,21	3,42	.	4,8	1,72	35,80	18,26

Zdroj: ŠÚ SR, ÚZIS, Vaňo 2000

Van de Kaa (napr. 1999) charakterizuje druhú demografickú revolúciu (čiže prechod, 2DR) tromi kľúčovými znakmi: zmenou maritálneho správania, zmenou fertillného správania a posunom hodnôt. Ukazuje sa, že 2DR má svoje varianty: severo- a západoeurópsky s nástupom okolo r. 1965 a s vysokým podielom kohabitácií a mimomanželsky narodených, juhoeurópsky (stredozemský) variant s nástupom v 70. rokoch, s hlbokým poklesom pôrodnosti a nízkou rozvodovosťou, a napokon doteraz podrobnejšie nepopísaný stredo-východoeurópsky (postkomunistický) variant

s nástupom r. 1990 a charakteristický najmä poklesom potratovosti z vysokých počiatočných hodnôt (Pastor 1998). USA a Japonsko do tejto teórie nezapadajú.

Je 2DR iba epizóda, alebo je to forma demografického správania typická pre jeden typ politického zriadenia (liberálnodemokratický zaopatrovateľský štát), či pre demokraciu vôbec, alebo je to nevyhnutné vývojové štádium predchádzajúce rozpadu vyspelej civilizácie (van de Kaa 1999:35), či dokonca kolektívna eutanázia európskych národov? Predložený príspevok chce prispieť k tejto diskusii. Na príklade dát zo SR z obdobia po r. 1990 sa pokúša nájsť faktory, ovplyvňujúce populačný vývoj. Pre obmedzený rozsah sa článok podrobnejšie zameriava len na jeden aspekt, a to štúdium priebehu demografických zmien podľa okresov SR. Nadväzuje na nedávne články (Pastor 2000a, 2000b, 2001).

2. Použité dáta

V tejto práci skúmame vplyv jednotlivých faktorov a spoločenských zmien na relatívne zmeny príslušných charakteristík za okresy. Pre nedostatok vhodnejších ukazovateľov sú tu použité predovšetkým hrubé miery (sobášnosti hms, rozvodovosti hmr, pôrodnosti hmp, umelej potratovosti hmupo), ktoré sú síce citlivé na vekovú štruktúru, ale pri relatívnych zmenách sa to prejaví len nepatrne.

Nevýhodou zvoleného prístupu sú dve diskontinuity v dátach v kritickom období. Prvú predstavuje osamostanenie Slovenska r. 1993 a následné zmeny v spôsobe spracovania a publikovania štatistických dát. Druhou je zmena územného členenia SR v júli 1996 a nekompatibilita starých a nových okresov. Najvýznamnejšie zmeny demografického správania sa však udiali v období medzi rokmi 1990 a 1996, ktoré je dosť dobre pokryté okresnými dátami. Okrem základných údajov o pohybe obyvateľstva využívame aj niektoré dáta o štruktúre obyvateľstva, bytového fondu, a niektoré ekonomické charakteristiky pre 38 okresov. Údaje použité v práci pochádzajú zo ŠÚ SR (ščítanie 1991, pohyb obyvateľstva) a ďalších zdrojov (NÚP, ÚZIS).

3. Zmeny maritálneho správania

Po vyše 30 ročnom období nezmenených vzorcov klesla hrubá miera sobášnosti (hms) z hodnôt okolo 7,6 (1990) na hodnotu 5,1 promile (1996), na ktorej sa udržala i v nasledujúcom období. Hrubá miera rozvodovosti (hmr) vzrástla len mierne, ak však vezmeme do úvahy, že ubudlo sobášov a teda i manželstiev, je zrejmé, že stabilita manželstiev sa znížila. Prejavilo sa to i na náraste podielu detí narodených mimo manželstva, ba dokonca aj ich absolútnych počtov.

Tento vývoj bol prerušený známou nepravidelnosťou r. 1990-1991, (Vaňo 2000), spôsobenou ohláseným zrušením mladomanželských pôžičiek od 1.1.1991. V roku 1990 sa zosobášilo oproti trendu asi o 4000 párov viac, ktoré sa brat "nemuseli". Počet tehotných neviest (okolo 17 až 18 tisíc ročne) bol porovnateľný s predchádzajúcimi rokmi a až do roku 1994 sa podstatne nemenil (až do reformy prídavkov na deti), odvtedy významne klesá. Nárast sobášnosti r. 1990 oproti 1989 bol väčší najmä v "elastických" okresoch - s vysokým podielom obyvateľov slovenskej národnosti ($r = 0,41$, k Maďarom chýr neprišiel?), tam, kde predtým bola nižšia sobášnosť ($r = -0,41$) a neskôr nižšia miera nezamestnanosti ($r = -0,38$), čo potvrdzuje hypotézu o zotrvačnosti demografického správania.

Prudký pokles hms, ktorý potom nasledoval, možno dať do súvisu so zastavením hromadnej bytovej výstavby. Sobáš už nebol cestou k bytu, naopak, byť sa stal pre priemerných mladomanželov nedostupný. Kým v 70. a 80. rokoch tehotenstvo nevydatej partnerky neukončené potratom viedlo k sobášu v 75 % prípadoch, od r. 1990 tento podiel klesá na necelých 52 % v r. 1999 (Potančoková 2001). K ďalšiemu poklesu prestíže manželstva prispel aj fakt, že rodinný stav prestal mať vplyv na daň z príjmu a údaj o ňom sa vytratil z osobných dokladov. Najmä v Bratislave vzrástol počet rozvodov z dôvodu rozdielnosti pováh (Vaňo 2000), čo je de facto akousi obdoba rozvodu dohoda a svedčí o spoločenskej akceptovateľnosti rozvodu.

Pokles hms prebiehal v jednotlivých okresoch takmer paralelne okrem už spomínanej výnimky r. 1990. Relatívny pokles bol teda väčší v okresoch s pôvodne vyššou sobášnosťou, okresy mali tendenciu vyrovnávať sa. Nárast hmr bol nepatrný, hmr v okresoch sa prakticky nemenila. Zato nárast indexu rozvodovosti (ir) je značný, najmä v okresoch s nižším ir ($r = -0,56$), a má tendenciu vyrovnávať sa. Vývoj podielu mimomanželsky narodených v okresoch sme pre nízke počty (a teda veľkú zaťaženosť náhodnou chybou) neskúmali.

4. Zmeny fertillného správania

Zmeny fertillného správania sú študované v nedávnych prácach (Pastor 2000a, 2000b, 2001). Ako ukazuje analýza príslušných časových radov, vývoj pôrodnosti na Slovensku od 70. rokov je charakterizovaný dlhodobým poklesom. Počet živonarodených detí je takmer paralelný s počtom novopostavených bytov, čo indikuje silnú závislosť pôrodnosti od bytovej situácie. Pokles pôrodnosti je občas prerušený prudkým prepacom, ktorý je možné vysvetliť ako reakcia na ekonomické šoky.

Relatívny pokles hmp neprebíhal vo všetkých okresoch celkom paralelne. Na liberalizáciu cien spotrebného tovaru (1991) citlivejšie zareagovali okresy s nižšou pôrodnosťou a vyššou životnou úrovňou. Na reformu prídavkov na deti (1993-1994), ktorá sa najviac dotkla viacdenných rodín so strednými príjmami, viac zareagovali okresy s vyššou pôrodnosťou (ale nie s vyšším podielom Rómov). Diferenciácia okresov podľa pôrodnosti sa v tom období zväčšila. Zásľuhu na tom majú hlavne ekonomické premenné (priemerná mzda, ekonomická aktivita žien, vybavenosť domácností, urbanizácia), kultúrne premenné pôsobia opačným smerom (religiozita, podiel rómskej populácie, ale aj miera nezamestnanosti).

V uvedenom období podstatne klesla i umelá potratovosť. Kým do roku 1988 všetky ukazovatele narastali (hrubá miera, index, úhrnná potratovosť), v priebehu roku 1989 dochádza k zmene trendu. Odvtedy umelá potratovosť až na krátkodobé výkyvy (napr. január 1991, jar 1995, Pastor 2001) neustále klesá. Antikoncepcia pri tom zohrala určite významnú funkciu, avšak nie je jednoduché povedať akú. Pokles potratovosti bol sprevádzaný nárastom užívania ženskej antikoncepcie až po r. 1992. Najväčší nárast antikoncepcie (o 67 %) sa udial po zavedení poplatku, t.j. medzi r. 1996 a 1999, no v tom období umelá potratovosť klesla už iba o 21%. S istou rezervou možno povedať, že poplatok za interrupciu spolu s nedostatkom bytov zapríčinili nárast antikoncepcie.

Priebeh poklesu umelej potratovosti podľa okresov je zaujímavý najmä pre svoju rovnomernosť. Hrubá miera klesala pomerne rovnomerne, s nevelkými odchýlkami r. 1992, 1993 a 1995. R. 1992 klesala potratovosť rýchlejšie v

religiózných okresoch, s nižšou potratovosťou. Týmto rokom sa zároveň končí obdobie znižovania potratovosti bez zvyšovania užívania antikoncepcie. Je možné, že tento pokles je ešte doznievaním návštevy pápeža Jána Pavla II. na Slovensku a diskusií o UPT v médiách. Rok 1993 je potom vyrovnaním tejto nerovnomernosti zo strany menej religiózných okresov. Rok 1995 predstavuje významné zníženie potratovosti v okresoch s nižšou religiozitou, vyššou potratovosťou a vyššou prevalenciou antikoncepcie. Tam, kde nezabrali etické argumenty, zabral poplatok.

Výsledný relatívny pokles hmupo96 oproti hmupo90 je hlboký, vo všetkých okresoch približne okolo 50%, ale nekoreluje prakticky s ničím. Nezávisí od pôrodnosti, antikoncepcie, religiozity, nezamestnanosti, urbanizácie... V takom prípade je namieste predpokladať príčiny celoštátneho dosahu, akým by mohli byť legislatívne a ideové zmeny. Pravda, existujú tu určité ťažko interpretovateľné korelácie, ktoré môžu súvisieť s vekovou štruktúrou obyvateľstva. Potratovosť klesla pomalšie v okresoch s maďarským obyvateľstvom ($r = 0,38$) a menším podielom nových bytov ($r = -0,36$), čo sú väčšinou staré okresy.

5. Socio-ekonomické faktory ovplyvňujúce zmeny demogr. správania.

Relatívne zmeny jednotlivých ukazovateľov sme porovnávali s rôznymi socio-ekonomickými charakteristikami okresov. Okresy s veľkou citlivosťou na zmenu faktora nazývame elastické, s malou zotrvačné. Podľa vplyvu možno rozlíšiť niekoľko druhov faktorov, menovite (pozri Pastor 2000a):

1) *Brzdiace faktory*. Takými sú najmä kultúrne premenné, tu napr. podiel Rómov v okrese, podiel obyvateľov hlásiacich sa k nejakému vierovyznaniu. Kultúrne premenné posilňujú zotrvačnosť demografického správania.

2) *Saturačné faktory*, ako napr. podiel obyvateľov v poproduktívnom veku alebo neobývaných bytov na obyvateľa. Veľké hodnoty tohoto faktora sú typické pre demograficky staré okresy s končiacim demografickým prechodom. Čím väčšia je hodnota takéhoto faktora, tým nižšia je hrubá miera a súčasne tým pomalší jej pokles.

3) *Akceleračné faktory*, akými sú spravidla ekonomické premenné, typické pre urbanizované okresy. Čím väčšia je hodnota takéhoto faktora, tým je hrubá miera menšia a tým výraznejší je jej pokles. Takto pôsobí napr. priemerná mzda, podiel ekonomicky aktívnych žien, vybavenie domácností ako ukazovatele životnej úrovne.

Treba však zdôrazniť, že jeden a ten istý faktor môže vystupovať v rôznych procesoch v rôznych úlohách. Metódou krokovej regresie sa ako najlepšie ukázali nasledovné lineárne modely pre relatívne zmeny:

$$\text{hms96/hms90} = 0,867 \text{ B } 0,052 \text{ hms90} + 0,0028 \text{ mnez94} + 0,0002 \text{ mrel} \quad R^2 = 0,47$$

$$\text{hmr96/hmr90} = 1,568 \text{ B } 0,275 \text{ hmr90} \quad R^2 = 0,42$$

$$\text{ir96/ir90} = 2,269 \text{ B } 0,028 \text{ ir90} \quad R^2 = 0,30$$

$$\text{hmp96/hmp90} = 0,849 \quad + 0,007 \text{ mnez94 B } 0,00003 \text{ pmzda95} \quad R^2 = 0,65$$

$$\text{hmupo96/hmupo90} = 0,138 \text{ B } 0,009 \text{ hmupo90} + 0,031 \text{ m2ob} \quad R^2 = 0,26$$

kde hms, hmr, hmp, hmupo sú príslušné hrubé miery v uvedenom roku, ir je index rozvodovosti, mnez je miera nezamestnanosti, pmzda je priemerná mzda, m2ob je veľkosť obytnej plochy na obyvateľa, mrel je miera religiozity (podiel obyvateľov hlásiacich sa k nejakému vierovyznaniu).

Relatívny prírastok (úbytok) teda spravidla závisí od počiatočného stavu (záporné znamienko príslušného koeficientu hovorí o tendencii k vyrovnávaniu). Od kultúrnej a ekonomickej premennej závisí spravidla opačne. Kultúrne premenné spravidla posilňujú zotrvačnosť vývoja, ekonomicke ho urýchľujú. Najrovnomernejší a teda od iných faktorov najnezávislejší vývoj má index rozvodovosti (rast) a umelá potratovosť (pokles), najzávislejšia a teda najovplyvniteľnejšia je pôrodnosť. Ako vidno z uvedených rovníc, pôrodnosť sa v okresoch nevyrovnávala. Naopak, v rozvinutých ("elastických") okresoch po politických zmenách vzrástli ambície časti obyvateľstva, vďaka čomu očakávaná a dosahovaná životná úroveň sa od seba vzdialili, čo v súlade s Easterlinovou teóriou smeruje k zníženiu pôrodnosti (pozri Pampel, Peters 1995).

V okresoch s vyššou mierou nezamestnanosti je pokles sobášnosti a pôrodnosti pomalší. Tento jav je vo vedeckom svete známy a často sa interpretuje ako snaha o minimalizáciu neurčitosti, a to tak, že človek s neistým zamestnaním sa ľahšie rozhodne pre rodinu a nové dieťa, pretože to je istotou. Naše skúmania však vedú k inej interpretácii, k hypotéze o zotrvačnosti životných vzorcov. Nové ekonomicke a sociálne podmienky si vyžadujú nové správanie. Nové správanie však znamená neurčitosť. Preto mnohí ľudia (najmä v odľahlých regiónoch) z obavy pred neurčitosťou zostávajú pri starých vzorcoch správania, demografického i ekonomickeho. Minimalizujú neurčitosť tak, že volia zotrvačnosť, t.j. v ekonomickej rovine vyčkávať, boja sa podnikať, rekvifikovať, nebránia sa aktívne nezamestnanosti.

6. Ideové zmeny. Záver.

Ideové zmeny sú označované za tretiu najdôležitejšiu charakteristiku 2DR, pričom sa tým myslí predovšetkým posun k postmoderne (Matulník 1998). Aké ideové zmeny sa udiali na Slovensku po páde komunizmu? Po r. 1990 bol ideologický monopol marxizmu vystriedaný prinajmenej dvomi prúdmi. Jeden predstavuje kresťanské dedičstvo a čo i len dočasný vzrast autority cirkvi, druhý je liberálny prúd. Tento polarizovaný vývoj pokračuje, a zdá sa, že konfrontačne.

Napriek intervenciám (napr. v médiach) v prospech postmodernej posun porovnateľný s krajinami Severnej Európy nenastal. To, čo u nás pozorujeme, je hlavne zmena správania, nie zmena zmýšľania. Doterajšie výskumy z prostredia vysokoškolákov, ktorí by mohli byť nositeľmi ideových zmien, nepotvrdzujú, že by u nás došlo k radikálnej zmene postojov k rodine (Volná et al. 1999). Ak však bude súčasná situácia pretrvávajúť, môže sa stať i to, z núdze sa stane cnosť.

Zmeny jednotlivých komponent demografického správania prebiehajú rôzne. Často sa to deje nekontrolovane a spontánne, avšak často ako (zamýšľaný alebo nezamýšľaný) výsledok politických rozhodnutí.

Literatúra

- Matulník, J. (1998): *Pokles pôrodnosti na Slovensku. Sociologická perspektíva*. FH TU, Trnava.
- Pampel, F.C., Peters, H.E. (1995): The Easterlin effect. *Annu. Rev. Sociol.* 21, s. 163 - 194.
- Pastor, K. (1998): *Druhá demografická revolúcia*. Slávnostná konferencia 30 rokov Slovenskej štatistickej a demografickej spoločnosti, Bratislava 26.3.1998. Zborník. SŠDS Bratislava, s. 34 - 36.
- Pastor, K. (2000a): *Ekonomické vplyvy na priebeh poklesu pôrodnosti na Slovensku po r. 1990*. Slovenská štatistika, súčasnosť a perspektívy. 10. slovenská štatistická konferencia, Smolenice 10.-12.5.2000. Zborník príspevkov. SŠDS Bratislava, s. 179-184.
- Pastor, K.(2000b): *Economic determinants of fertility changes, Slovak Republic data 1990-1996*. Acta oeconomica No 6, Applications of Mathematics and Statistics in Economy. B.Bystrica, s. 133-142.
- Pastor, K. (2001): *Abortions in Slovakia in 1990's*. Journal of Health Management and Public Health 6 (v tlači).
- Potančoková, M. (2001): *Mimomanželská plodnosť na Slovensku - špecifiká a analýza demografického javu*. In: Súčasný populačný vývoj na Slovensku v európskom kontexe. 8. demografická konferencia, Rajecké Teplice 10.-12.9.2001. Zborník príspevkov. SŠDS Bratislava (v tlači). .
- Van de Kaa, D.J. (1999): *Europe and its population: the long view*. In: European populations. Unity and Diversity. Kluwer, Dordrecht-Boston-London, s. 1-50.
- Vaňo, B. (ed.) (2000): *Populačný vývoj v Slovenskej republike 1999*. VDC, Infostat Bratislava, s. 17 - 32.
- Volná, A., Mistríková, Ľ., Heřmanová, D. (1999): *Počet detí, manželstvo a rodičovstvo v populačných zámeroch slovenských vysokoškolských študentov*. Slovenská štatistika a demografia 9, č. 3, s. 45-58.

Adresa autora:

RNDr. Karol Pastor, CSc., KTPMŠ, FMFI UK, Mlynská dolina, 842 48 Bratislava
e-mail: pastor@fmph.uniba.sk